

ԲԱՐՈՅՐԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԳԻՏԱԿԱՆ

ժԴ. ՑԱՐԻ 1900

ծարկում 10 ֆր. ոսկի — 4 ռբ.:
 Անցանձայ՝ 6 ֆր. ոսկի — 2 յր. 50 կ.:
 Մեկ թիւ կարժէ 1 ֆր. — 50 կ.:

ԹԻՒ 1, ՅՈՒՆՈՒԱՐ

ՈՐՍՈՐԲՄԱՆՔԱՆ

ԱՋԳԱՅԻՆ

ԱՆԴՐՈՒՄ ԿՐԶՈՐԵՆ ԵՐԻՍԿԱՐԳՈՒՄ

Նշուր դեպք մը —
 շատած բանը հան-
 դիպեցաւ մեր աշ-
 քայիններէն, Գրան-
 սիւնանիւղ մէջ:

Եւրոպայի կեն-
 դրոնը՝ Աւստրիոյ-
 Հունգարիոյ Հայոց
 մեարապոլսին, Կերլա

հայաքաղքին մէջ՝ ազգայինը, արձան մը կը
 կանգնեն, մեծ մարդու, հետաւան քաղաքագիտի,
 բարերար հօր ու շրջահայեաց եպիսկոպոսի մը —
 Ա. Բանտիտիս Վրդարեանին. — որ երկու հա-
 րիւր տարի յառաջ այս քաղքին հիմը գրած
 է, անձամբ, առջեւը գոցնոց կապած:

Հայոց ազգն ասանկ բան ոչ տեսած եւ
 ի՛նչ ալ լսած է վերջին դարերուս մէջ:
 Եթէ հին Հայկականց ու Արշակունեաց
 հարստութեանց աստեւ, կանգնեցին ժամանա-

ՃԳ

կակիցներն իրենց դիւցազուններուն, իրենց թա-
 գաւորներուն կոթողներ ու արձաններ՝ — ա-
 ստեղ — եթէ իրօք կային — անցելոյն, պատ-
 մութեանն են. որոնց եւ ոչ հետքը մնացած է:

Երախտեաց ու շնորհապարտութեան այս
 հաւատարմէր՝ կը ցուցնեն հիմայ Գրանսիւնա-
 նիւղ ազգայինը, իրենց մեծ բարերարին:

Աս անդի գաղթականաց համար, ընդհա-
 նուր սովորութեամբ մը կ'ըսենք, թէ լեզունին,
 ազգայնութիւնին, հայութիւնին բոլորովին
 կորսնցուցած են: — Բայց ինչպէս կ'երեւայ,
 ազգայնութեան բուն ոգին, ազգասիրութեան
 ճշմարիտ յիշատակը — բնականապէս՝ իր օրի-
 նաւոր սահմանին ու պարտապաշտած չափուն
 մէջ ճաշող — անկ մ'այնպէս պահուած մնա-
 ցած չէ, անկ մ'այնպէս յարգուած չէ, ինչպէս
 ասոնց քով: —

Չեւր զարկաններն՝ աւքի զարնող, տար-
 օրինակ բան է: —

Պիտի բլլայ Կերլա հայաքաղքին մէջ,
 ինչ որ հոգաւորիկս վրայ տեղ մը չկայ: — Ազ-
 գայինը՝ ահագին բազմութեամբ եղած անդերն
 ալ, ասանկ ձեռնարկութիւն մը չբերին: Հայ-
 կազունայ մը երբեք միտքը չինկաւ, ասանկ
 բանի մը ձեւը զարնել:

Ան ալ ստոյգ է, որ գուցէ ուրիշ տեղու-
 թեան մէջ, այսպիսի բան մ'ընել ուզելը՝ ան-
 հանգստութեան նշան, յեղափոխութեան շար-
 ժում պիտի երեւար. — ուր որ մեր պետա-
 թեանը մէջ, իրրեւ արդիւնաւոր բան, գովելի

գործք մը կը համարուի, եւ տէրութիւնն ալ իր կողմանէ, սիրով կու տայ առ այս իւր հաւանութիւնն ու հանութիւնը, որովհետեւ աղէկ գիտէ ու համոզուած է, մէկ կողմանէ, թէ իր հայաշուրթն քաղաքացիները՝ ներքին սիրով, անբաժանելի յարմամբ, հոգով եւ մարմնով իր քաղաքացիները հպատակներն եղած են: — Գիտէ, որ երեսելը մարգիկներու ամբողջ շարք մը կանգնող մատոյց հայ ազգն, այս նոր հայրենաց ազատութեանը: Կարճ՝ բայց տաքնապիշ գիպուածներով հարուստ ժամանակի մէջ — նահապետներ առեալ՝ ազատութեան, երեսելներ հասարակութեան, գիտականներ երկրին, արհեստաւորներ համակրութեան:

Համոզուած է մէկալ կողմանէ, թէ թեպէտ որդիական սիրով կը կապուին Հայք, իրենց տահային հնաւագ յիշատակներուն, յարգութեամբ կը տածեն ինչ որ վաղեմի քաղաքակրթութեան մնացորդներէն ժամանակաց անդամները խնայեցին. — Բայց՝ անցելոյն յիշատակը, եւ ոչ վարկեան մը մոռցընել կու տայ իրենց, որ Աւստրիո-հունգարական պետութեան ամենահարազատ զաւակներն են: Գիտէ թէ իրենց — պատմական ժամանակաց մինչեւ ամէնէն հին տանները հասնող քաղաքակրթութեան — գանձերով՝ համակրութեան մթերանոցը հարստացընելու, ամէնցընելու կը ճգնին ... եւ ասով ալ պետութեան մէծ ծառայութիւն կը մատուցանեն:

“Մնացական յիշատակ, արձան կանգնել՝ անցած ժամանակին երեսելներուն, մեր ազգին մեծ մարգիկներուն — գուլցին միաձայն կերու հայաքաղքին հասարակութեան ազգայինները — մեր ամէնէն մեծ ու նուիրական պարտքն է:”

Աս պարտքն, ուրեմ, կ'ուզեն կատարել Հայաքաղաքի, երբ իրենց առաջնորդին, իրենց առաջին բարերարին, քաղքին մեծ հիմնադրին — Ալեքանդրոս վարդապետին՝ կերուլոյի գլխաւոր հրապարակին մէջ՝ հասարակաց հանգանակութեամբ արձան մը կանգնել կը փափաքեն:

Թէ ինչո՞ւ համար զԱլեքանդրոս ընտրեցին որ ամապի մէջ ձուլն ու իւր կենդանապիքը հրապարակաւ կանգնեն, պատճառն է, որ ինքն էր Գրամսիլուանիոյ ազգայնոց, ամէնէն մեծ, ամէնէն նշանաւոր մարդը: Ինքն էր, որ հապիւ թէ ներս գալով իւր քիչ մը հոգի առնող Հայոց հասարակութեան վիճակ մը ստեղծեց, որով գործունէութեան ոգին տարածուեցաւ — աս երկրին

մէջ — իւր առաջին տարիներն ապրող Հայոց՝ հոգեկան ու նիւթական զարգացման վրայ:

Վրդարեան եպիսկոպոսին — ազգիս այս երկրորդ լուսաւորչն — վրայ, անտարակոյս շատ բան ըրաւ ու կարգաւորած է ընթերցողը, բայց եւ այնպէս հարկ է, որ գոնէ համառօտ կերպով ընդհանուր տեսութիւն մ'ընենք իր կենացն ամէնէն նշանաւոր կէտերուն վրայ:

Ճուրճով՝ եկեղեցւոյն արձանագրողը նայելով՝ վրդարեան հաւանականաբար Պոգուշան ծնած է 1655ին տանները, Հռոմէ՝ իրբեւ առաքելական քարոզիչ, Գրամսիլուանիա կ'անցնի — 1684ին — կաթողիկոսեան ճշմարտութիւնները ծանցընելու համար: Ըստ վերոյի կը կրէ: Իրբեւ խաղաղութեան վրդովիչ՝ կառավարութեան կ'ամբաստանուի: Բայց իր աշխատութիւնը կը վարձատրուի, այնու որ նոյն իսկ Մինաս Զիլիֆտար եպիսկոպոսն, իր ամէնէն մեծ հակառակորդը՝ քահանայից բազմութեամբ Հռոմայ եկեղեցին կը դառնայ 1686ին: Եսկէ ետքը՝ դարձի գործքը կը զիրանայ: Ազգը՝ յայտարարութիւն կ'ընէ թէ Հռոմայ գահուն հետ միանալ կ'ուզէ (1690):

Ալեքանդրոս՝ Գրամսիլուանիոյ Հայոց առաքելական փոխանորդ եւ երեսփոխան անուանուելէն ու եպիսկոպոս ձեռնադրուելէն ետեւ ամբողջ Պաշտօնը կը ղնէ:

Առաքելական հոգւով վառուած վրդարեան, իր ազգին չէ թէ միայն — անձուկ մտք տունուած — հովուապետն է, հապանաւ անոր խորհրդատունն ու առաջնորդը: Իր մի միայն հոգն ան է, որ հայ ազգին հաստատուն մնացականութիւն ստեղծէ: Ուստի հպատակացն օգտին եւ երջանկութեանը համար ճանապարհորդած ասին, բերի կ'իյնայ ու ծաճկաստան կը տարուի: Բայց Գարովիցի հաշտութեամբ ազատելով՝ հրաման կ'ընդունի հայ քաղաք մը հիմնադրելու (1699): Իր մտքին մէջ շատ մը կըլեռնէն ետեւ թէ նոր քաղքին հիմն ուր գնէ, որոշումը կերելու գեղին վրայ կ'իյնայ: Ասոր վրայ, տեղը չափել, ճամբաներն ու հրապարակները՝ Հռոմէն հետը բերած Ալեքսանդրոս ճարտարապետին ձեռնը տալէն ետեւ, հրուէր կը ղըկէ ազգայիններուն, որ հոն գան տորովին: Ըստերը — Պաշտպանութիւնը դուրս առնելով — կը հնազանդին, քիչ ատենի մէջ, շիտակ փողոցներով եւ ընդարձակ հրապարակներով գեղեցիկ քաղաք մը կը կանգնուի:

Բայց Ալեքանդրոս, չէ թէ միայն ազգայնոց, հապա նաեւ լատին եկեղեցւոյն մեծ ծա-

ուայութիւններ ըրաւ: Օծեց Փրանկիսկեան Հարց եկեղեցի մը, ձեռնարդեց լատին քահանաներ, օրհնեց զանգաներ, կատարեց եկեղեցական պաշտամունքներ, եւ այլն: —

Ռապադին զորապետը (1703ին) զինք՝ ապստամբները հանդարտեցնելու իրկեց: Հոս բանտարկուեցաւ: Ազատելէն ետեւ Վիննա անցաւ (1712ին) որպէս զին արգին առեւտրական յարաբերութիւնները կարգի գնէ, հիմնած քաղքին համար արտօնութիւններ ընդունի եւ հայ եպիսկոպոսութեան եկամուտներ կապէ: Հոն՝ շրջահայեցութեամբ գործելով՝ ամէն բան յաջողացուց: Մակին ետ չըրցաւ դառնալ: Հոն վախճանեցաւ 1715ին, մարտ 10ին: — Իր մահուանը վրայօք՝ Ստեփ. Ռոջբա, ժամանակակից պատմագիրն, իր տարեգրին մէջ՝ այսպէս կ'ըսէ: "Օգտնեալ վերեւագուշ, եպիսկոպոս Ալաֆինց, առաջնորդն հայոց Դրանսիականից, մարտի տասն (1715) վճարէ զկեանս իւր. ոչ առանց կասկածանաց թուինց ի հունգարացուց, ի վիեննայ, ուր իբրեւ զամս երիտ համեցեալ վասն ընդունելոյ զըրկվիլէկս ի կայսերէն հաստատուլոյ զազատութիւն նորաշէն քաղաքին Սամուռլիար, որ այժմ՝ Հայաքաղաք կոչի": —

Վրդարեանին յիշատակն անմահ պահելու համար արձան կանգնելու գաղափարը նոր չէ: — Աս բանն սկսաւ 1887ին վերջերն, երբ Խաչիկ Լուքաչեան ժողովրդագետին ժառանգութիւնը բաժնելու ժամանակն կ'սկսէ երբ: Ազգաւոր աւագներէն, իր կտակով մէջ բոլոր ստացուածքը — շուրջ 45.000 Ֆրիւրն — կանգնուելու հայ եպիսկոպոսութեան կամ — ի պակասութեան տարր — առաքելական փոխանորդութեան (vicariatus) թողուցած էր, այն պայմանաւ, որ եթէ իր մահուանէն տասը տարի անցնելէն ետեւ, այս երկու բաներէն եւ ոչ մէկն իրականանայ — այս ինքն՝ եթէ Դրանսիականից Հայոց, ոչ ազգային եպիսկոպոս՝ եւ ոչ առաքելական փոխանորդ արդի — այն ամեն իր ստացուածքն երկու բաժնուելով՝ կէսն ըլլայ իրմէն հիմնադրուած Ս. Լուսաւորչի որբանոցին, ու մէկալ կէսը Հայաքաղաքի մայր եկեղեցւոյն:

Երբ՝ մեռնելէն ետեւ տասը տարին անցաւ, քաղաքաբաշխութիւնը խորհրդի նիւթ ըրաւ,

որ յիշեալ գրամագլխովն ինչ ըլլայ: — Յայտնի է որ այս բանս քաղաքաբաշխութեան գործը չէր, ու բան մը չէր վերաբ ընել, որովհետեւ յայտնապէս ըստած էր կտակին մէջ, որ ինչ ըլլայու է գրամով:

Աս խորհրդին մէջ հանդիպեցաւ, որ քանի մը լաւագոյն ազգային ուղեցին ի մէջ այլոց, որ այն գրամագլխով Լուքաչի արձան մը կանգնուի քաղքին մէջ:

Արձան գաղափարը՝ զարմոյց ուրիշներով մտքին ու սրտին մէջ այն մտածութիւնն, որ արձան կանգնուելէն ետեւ, կանգնուի այնպիսի մարդու մը, որ ազգին ընդհանուր գործառնութեանցը մէջ աւելի մեծ դեր խաղացած է, ազգին ընդհանուր նշանակութեանն աւելի օգնած ու անոր ապագան աւելի գործունեայ կերպով ապահովուցած է: Որոշումն ինկաւ Վրդարեանին վրայ, որ Դրանսիականից անցնող հայ նոր գաղթականութեան բոյն մը չլինած, գեղեցիկ քաղաք մը կանգնած ու հայ ազգին թէ՛ հոգեկան, թէ՛ համակրեական, թէ՛ առեւտրական ու թէ՛ նիւթական յառաջգիմութեանը մեծապէս օգնած էր: Ուստի եւ առաջարկուեցաւ, որ արձան կանգնուի իրեն 1900ին, որ տարին որ կը կատարուի իրմէն հիմնադրուած քաղքին երկու հարիւրամեայ յոբելեանը: Աս առաջարկութիւնն այն միջոցին յսկզբունք ընդունուեցաւ: Բայց գործնականապէս բան մը չեղաւ:

Ասոր վրայ 1893ին Արմենիա ամսագիրքի՝ այս գաղափարն իւրացնելով՝ յիշեալ տարւոյն հոկտ. ամսոյն մէջ, յօդուածով մը նորոգեց արձան կանգնելու առաջարկութիւնը: Աս առաջարկութիւնը՝ Կերլա քաղքին հաստատութեանէն ընդունուելով՝ երեք անձինքներէ կազմուած ժողովը մը յանձնեց անոր գործադրութեան որդիսութիւնը: Աս մասնաժողովն եռանդնալից յայտարարութեամբ մը յորդորեց ու հրաւիրեց Դրանսիականից ազգայիններն աս բանին մասնակցելու: Գրամագլխով ընելու: "Ընդհակառակութիւնն ու որդիական զգածումը, — կ'ըսէ ի մէջ այլոց — կը պարտաւորեն զազգն, որ իր մեծամեծ ու անմոռանալի արդիւնքներն ունեցող եպիսկոպոսին արձան մը կանգնէ":

"Իրոք, Վրդարեան, մեզի, Դրանսիականից Հայոց համար ան է, ինչ որ իր ժամանակին Հայաստանի համար Տրդատ ու Գրիգոր Լուսաւորիչ: — Վասն զի, թէպէտ Միլիտա եպիսկոպոս եւ Դանիէլ Ննկանոսեան բերաւ, գաղ-

¹ Համեմատ Դրանսիականից Հայոց Մեաբապոսին Արմենիա 1898 էջ 116—133) — Դրանսիականից Երեւանի եպիսկոպոս Դրանսիականից, Արմենիա Հայ. Ա. 1893, էջ 19—26, եւ Հատ. Բ. 1898, էջ 143—144 ու էջ 153—158:

